

Juozo Keliuočio perspektyvos link arba galios struktūrų sankirtos žurnalistikos tyrimų erdvėje

Andrius Gudauskas

Vilniaus universiteto Komunikacijos fakulteto Žurnalistikos institutas
Maironio g. 7, LT-01124 Vilnius
El. paštas: andrius.gudauskas@kf.vu.lt

Minint Vilniaus universiteto žurnalistikos studijų raidos 60-metį atsirado dingstis bendrais bruožais apžvelgti šios mokslinių tyrimų šakos raidą Lietuvoje. Autorius išskiria tris pagrindinius žurnalistikos mokslinės plėtros Lietuvoje etapus ir bruožus: 1) J. Keliuočio žurnalistikos mokyklos filosofiją; 2) okupacijų laikotarpio prisitaikymą; 3) išsilaisvinimo epochą ir vadavimąsi iš „suspendavimo“.

Straipsnyje bus mėginama išryškinti tuos veiksnius, kurie formavo mūsų žurnalistikos – mokslo, studijų bei praktikos – raidą ir kūrė nenutrūkstamą nacionalinės žiniasklaidos tradiciją. Tuo siekiama iškelti konceptualų klausimą: ar komunikacijos mokslo kryptis, kuri pirmiausiai susiformuoja Vakaruose kaip industrinės ir modernios visuomenės globalaus veikimo ir plėtros pasekmė, buvo (yra) brandinama ir tęsiama Lietuvoje? Kitaip tariant, čia domimasi: kaip ir kada pasaulinis komunikacijos mokslas įžengia į Lietuvos erdvę? Straipsnyje pasiremiama dvejomis teorinėmis priegomis. Politologo Haroldo D. Lasswello teorija pagrindžia aplinkybę, kad masinės komunikacijos priemonės sukuria lojalų informacijos vartotoją, kuris neinvestuoja žiniasklaidos pranešimų. Tuo tarpu pagrindinė filosofo Michelio Foucaulto prielaida yra tai, kad galios mechanizmai nesustabdo refleksyvios žmogaus veiklos, bet priešingai – išprovokuoja nenusėjamą ir nenutrūkstamą intelektualines išraiškos formas. Taigi bendrai aptarsime, kaip, žvelgiant iš šių dviejų teorinių perspektyvų, augo Lietuvoje žurnalistikos mokslinių tyrimų šaka ir pamatysime, kaip tai lemia komunikacijos mokslų stiprėjimą.

Esminiai žodžiai: *galia, masinės komunikacijos priemonės (MKP) ir masinės informacijos ir propagandos priemonės (MIPP), komunikacijos mokslas, propaganda, totalitarinė visuomenė, žurnalistika, žurnalistikos mokykla ir filosofija.*

Įvadas

Pasauliniame kontekste XIX–XX amžiais suintensyvėjusi pozityvistinė mokslo pažanga kartu atvėrė ir tiek pat intensyvių mokslo šakų skaidymosi į įvairiausias ir nelengvai suskaičiuojamas specializacijas procesą. Kyla natūralus klausimas: kas skatina ir lemia šiuos skaidymosi procesus? Gal priešinimasis politinės galios struktūroms ar tiesiog nepalankioms aplinkybėms gali lemti naujus pokyčius ir dėsningumus bei veiklas. Taip, – greičiausiai atsakytų mokslo pozityvistai, bet iš dalies ir struktūralistai, nes juk akivaizdu, kad priežastis lemia pasekmę. Tuo tarpu tyrėjai istorikai pastebi ir tvirtina, kad visa politinė rezistencija vienaip ar kitaip atneša apčiuopiamų rezultatų – atsiranda naujų socio-kultūrinių ir politinių padarinių, neretai nulemtų pagrindinių ir alternatyvių periodinių leidinių. Vadinas, išorinės socialinių procesų priežastys sąlyčio su vidinės mokslo dinamikos priežastimis metu gali lemti įvairius kaitos procesus.

Juk yra įprasta, kad mokslas savo veiklos sferoje aptinka naujus ir dar neatrastus bei neaprašytus fenomenus, kurie, vieną kartą įvardinti, pakeičia ir tyrimo metodiką. Nemažai tyrinėtojų, o tarp jų ir prancūzų filosofas Michelis Foucault pastebėjo, kad pastaraisiais amžiais progresuojantis mokslo skaidymasis į vis smulkesnes tyrimo sritis, tas pačias mokslo specializacijas pavertė perdėm autonomiškomis: tampa įmanoma įteisinti ir analizuoti pačias įvairiausias ir individualiausias žmogaus veiklas; pavyzdžiui, psichikos būklės aprašomos nesibaigiančiais patologijų įvardijimo sąrašais.¹ Todėl paprastam žmogui tampa be galo sunku irtis šiuose ištiesiniuose institucijų ir specializacijų labirintuose. Anot M. Foucaulto, šios paskiros ir individualios, ir naujai apibrėžtos realybės sritys neatsiranda

¹ Michel Foucault, *Disciplinuoti ir bausti: Kalėjimo gimimas*, 230-231.

atsitiktinai ir stichiškai. Jos esti išprovokuotos ideologizuotos *galios* bei valdžios technologijų, vadinamų „disciplina“.

Žmonijos sukurtų įvairiausių galios instrumentų akivaizdoje nutinka taip, kad visų dalykų visumos kontekste vienos mokslo sritys staiga ima dominuoti, o kitos sritys tuo tarpu nepagrįstai yra nustumtos į paraštes. Mums toli bristi netenka –galime pažvelgti ir į savo arčiausią erdvę: turiu galvoje sovietinį laikotarpį Lietuvoje, kai mokslą formavo „taip ar-timo“ ir kartu ideologiškai tolimo centro valia ir galia. Todėl mūsųose mokslo raida ėmė ir prasilenkė su pasauline mokslo politika komuni-kacijos, sociologijos ir filosofijos mokslų kontekstuose. Paprasčiausiai tariant, šios sritys turėjo būti apsaugotos nuo tariamojo „buržuazinio nacionalizmo“, o taip pat ir nuo „kapitalizmo viruso“, ir nuo ideologinių pamatinių priemaišų. Tuo galima paaiškinti ir šiame straipsnyje varto-jamų terminų skirtumus: masinės komunikacijos priemonės – bendrinė periodinių medijų sąvoka, o masinės informacijos ir propagandos priemonės – tai sovietinio režimo žiniasklaidos sistemos terminas ir tos sistemos struktūros dalis. Šie skirtumai akivaizdūs visose viešos komu-nikacijos srityse, kadangi analogiškai atsikartojo ir meno, ir literatūros kūriniuose bei sociokultūriniame arba net ir kasdieniniame, praktinia-me žmogaus gyvenime.

Lasswell'o modelis ir sovietinė Lietuva

Apžvelgiant sovietinės praeities žurnalistinį paveldą, nesunkiai ga-lime susidaryti įspūdį, kad žurnalistai, vedami marksistinės dialektikos paskatų, kūriniuose dažniausiai „apdainuodavo“ ir išgrynindavo išskir-tinai racionalumo ir materializmo idėjas. Šioje vietoje turbūt verta pa-brėžti, kad dėl propagandos įtakos *tiesos* konceptas, kuris iš esmės esti laisvės garantas, buvo įkalintas tariamojo „žurnalistinio objektyvumo“ narve, kadangi visa žiniasklaida buvo valdoma ir kontroliuojama val-džios ir galios mechanizmų. Totalitarinė komunistų valdžia masines ko-munikacijos priemones naudojo kaip instrumentą siekdama daryti įtaką masėms, vadinamajai „tarybinei liaudžiai“, todėl buvo sukūrusi masinės informacijos ir propagandos priemonių sistemą: kiekviena žiniasklaidos institucija tiesiogiai buvo priklausoma nuo valdžios struktūrų arba buvo tiesiog valdžios padalinys, pavyzdžiui, dabartinis nacionalinis transliuo-

tojas – Lietuvos radijas ir televizija (LRT) buvo „LTSR Ministrų Tarybos radijo ir televizijos komitetas“.²

Tokios žiniasklaidos priemonių struktūros esminis uždavinys – kryptingai pateikti kiekvienam esą vienodai suprantamą „brėkštanti“, „šviesų“ „socializmo rytojų“, išaukštinant naujos ateities kūrėjus: darbininkus, melžėjas, statybininkus, kolūkių pirmininkus – visus nuolankius ir atsidavusius ir gerbtinus „tėvynės sūnus“ ir iš dalies jų tarnus, t.y. vadinamąją socialinį tarp sluoksnį – inteligentiją. Buvo daugiau negu akivaizdžiai vykdoma vienakryptė ir intensyvi komunikacija, kurią aprašė ir teorizavo amerikiečių politologas ir masinės komunikacijos procesų tyrinėtojas H. D. Lasswellas. Šios linijinės ir propagandinės komunikacijos tikslas – pasiekti tam tikrų efektų, manipuliuojant auditorijos patiklumu, jos nekritine ir nebrandžia sąmone.³

Dabar galime manyti, kad TV laidų pranešimų analizė ir patikra iki eterio būtent ir siekė pašalinti tokius „trikdžius“, kurie tariamai galėtų išprovokuoti nepriimtina žiūrovų elgseną. Antai į eterį negalėjo patekti jokie religiniai simboliai, kad priimančysis informaciją netaptų religingu (ar net abejojančiu) žmogumi, ir atvirksčiai – buvo propaguojama išskirtinai ateistinė pasaulėžiūra. O šios pasaulėžiūros prievartinis diegimas buvo perpynęs visas ano laikotarpio sritis, todėl *masinės informacijos ir propagandos priemonėms* teko išskirtinis vaidmuo daryti įtaką įteigiant jau komunistų partijos suformuotą „tarybinio žmogaus“ įvaizdį. Prisimenant J. Keliuočio siūlytą XX a. 4 dešimtmetį Lietuvos visuomenei diskusiją apie modernųjį žmogų, galima suvokti, kaip po II pasaulinio karo Lietuvos gyventojas (tas, kuris išliko nerepresuotas greta to, kuris apsigyveno Lietuvoje, perkeltas iš Sovietų Sąjungos regionų) turėjo ieškoti galimybių pritaikyti savo poziciją (pažiūras) viešos komunikacijos erdvėje. Tuo metu nykstant vienkiemį kultūrai, augant urbanizacijai, visuomenės

² Autorius LRT pradėjo dirbti 1995 metais. Ne kartą teko išgirsti vyresnių kolegų – žurnalistų ir režisierių liudijimus apie sovietinio laikotarpio politinę cenzūrą: kiekviena sukurta laida prieš išleidžiant į eterį būdavo peržiūrima specialios komisijos ar Komiteto vadovybės, tuo tarpu laidos autoriai nekantraudami laukdavo sprendimo. Asmenys, atsakingi už kontrolę, nustatydamo ir įvertindavo laidos galimą „teigiamą“ ar „neigiamą“ poveikį *liaudžiai*. Tokius totalitarinių laikų amžininkų liudijimus apie sovietmečiu vykdytos cenzūros metodiką reikalinga surinkti ir mokslškai pateikti kaip dokumentą.

³ Mauro Wolf, *Teorie delle comunicazioni di massa*, 24.

racionalizacijai išskirtinė reikšmė teikta vienakryptei masinei komunikacijai, kad ji skleistų naujus simbolius bei „vertybes“. Tikėta, kad MIPP esančios efektyvios ir pajėgios telkti paskirus asmenis į vieningą masinę visuomenę – tarybinės liaudies auditoriją.⁴ Išoriškai atrodė, jog sistemai ši uždavinį atlikti pavyksta.

Tačiau XXI amžiaus pradžioje, įvertinant Sąjūdžio laikotarpio žiniasklaidos turinį ir jos mastą, tenka pripažinti, kad sovietinio laikotarpio komunikatorių pastangos, darant propagandinę įtaką, buvo pervertinamos, kaip ir žiniasklaidinių pranešimų įtaka visuomenei – akivaizdžiai suabsoliutinama. Nes, pagal propagandinės komunikacijos logiką, nebuvo įvertintas žinių priėmėjo – žiūrovo ar skaitytojo – individualus aktyvumas ir autonomiška refleksija.⁵

Rekonstruojant XX amžiaus vidurio politinę situaciją, įdomu būtų, kad žiniasklaidos tyrėjai preciziškiau atsakytų į klausimą, kaip to laiko mąslūs sociumo žmonės sprendė esamo dvilypumo problemą. Asmeninė patirtis liudijo vieną realybę – matoma, kaip naikinama praeities tradicija – tuo tarpu viešojoje erdvėje išskirtinai pateikiamas „šviesus rytojus“. Paprastai kalbant, žmogus, iki II pasaulinio karo savarankiškai kaupęs politinę bei patriotinę patirtį ir ją neišvengiamai (pa)lyginęs su sovietine pokarine vienašališka oficiozine pozicija, išreikšta masinės komunikacijos priemonėse, atsiduria keblioje neapibrėžtumo erdvėje – kaip elgtis? Pritarti oficialiajai pozicijai (nebūtinai ja patikėti) ar išlikti savimi, t. y. kelti klausimus ir į juos ieškoti nepasufleruotų, bet autentiškų atsakymų. Tikriausiai nebus per drąsu pasakyti, Lietuvoje susiklosto tikrų tikriausia sąžinės ir žodžio laisvės kovos situacija.

⁴ John Durham Peters, *Kalbėjimas vėjams : Komunikacijos idėjos istorija*, p. 19.

⁵ Docentas Bronius Raguotis pirmosios Vilniaus valstybinio universiteto žurnalistikos specialybės laidos absolventas (1949-1954 m.) bei ilgametis Universiteto žurnalistikos pedagogas (1954-1994 m.) viename interviu paprašytas apibūdinti pokario žurnalistikos studijų situaciją patvirtina, kad sovietinės represijos laikais studentai ir dėstytojai buvo suvaržyti ideologinių saitų, tačiau kaip elgtis kiekvienas turėjo apsispręsti pats: „Tai buvo sudėtingi, prieštaringi – okupacijos laikai. Ir studentą, ir dėstytoją supo vienos ideologijos, vienos minties, vieno nusiteikimo, vienos tiesos aplinka ir atmosfera, todėl kiekvienas jautė tokią dvasinę arba sąžinės alternatyvą – kaip elgtis. Kaip išlikti, būti savimi šitokioje atmosferoje...“ Audronė Malūkienė, „Bronius Raguotis: *Buvau labiau moralistas*“, 6.

Būtina išskirti du dalykus, pirma – tai, kad totalitarinė valdžia mano, jog yra galima „tarybinę liaudį“ (su)valdyti per masinės komunikacijos priemones, todėl jas ne tik uzurpavo, bet ir iš anksto kontroliuodavo visos komunistinės žurnalistikos pranešimų turinius.⁶ Viena vertus, negalėtume kategoriškai tvirtinti, kad totalitarinei valdžiai nepavyksta iš dalies įgyvendinti propagandinių siekių. Tačiau antras, kur kas svarbesnis dalykas yra tai, kad laikraščių skaitytojai, televizijos ir radijo žiūrovai, klausytojai išlieka ne tik lojalūs, bet tuo pačiu metu ir kritiškai tam tikrose medijuotose, MKP paveiktose – auditorijos dalyse; tai įrodo faktas, kaip buriasi alternatyvios grupės, kurios gan kritiškai priima ir filtruoja oficialių masinės komunikacijos priemonių siunčiamus pranešimus.⁷

Galime formuluoti prielaidą, jog sovietinės okupacijos metais totalitarinių valstybinių informacijos kontrolės mechanizmai niekaip neįstengė suformuoti ideologiškai „tvirtos“ ir „nepalaužiamos“ tarybinės visuomenės bei sustabdyti rezistencinės spaudos plitimo Lietuvoje. Plečiasi atvirkštinis procesas, kuris leidžia pagrįsti mūsų prielaidą, jog prievarta ir galia, išreikšta per masinės informacijos ir propagandos priemones, nuosekliai formuoja ne tik paklusnumą, lojalumą ar aklą ir nekritišką žinių priėmimą, bet priešingai – išprovokuoja ir aktyvų, kryptingą pasipriešinimą galios struktūroms (t.y. alternatyvios informacijos priėmimą). Lietuvos rezistencinės spaudos atsiradimas ir sklaida geriausiai tai patvirtina.

Žurnalistinio objektyvumo interpretacija

Sovietinė lietuviška spauda, televizija ir radijas tarėsi pasiekę ir įgyvendinę žurnalistinio objektyvumo kriterijus. Problema ta, kad jų pamatas buvo komunistų partijos ideologijos sklaida. Iš tikro žurnalistinis objektyvumas, pasak medijų teoretiko Deniso McQuailo, pirmiausiai yra

⁶ J. Keliuotis buvo savotiškas pranašas, nes tai, ką jis iki II pasaulinio karo parašė apie Sovietų Rusijos spaudą, vėliau tiko ir Lietuvos situacijai apibūdinti: „Rusijos spaudos laisvę panaikina komunistai: jie neleidžia pasirodyti nė vienam nekomunistinės krypties periodiniam leidiniui. Jie spaudą aukštai vertina ir jai tikrai skiria aukštą misiją, bet nori ją laikyti komunistinės idėjos ugdymo ir propagavimo įrankiu. Jie ją laiko tokia vertybe, kuria tik jie vieni nori naudotis.“ Keliuotis, Juozas. *Žurnalistikos paskaitos*, 114.

⁷ Jaseliūnas, Egidijus. Pralaužiant geležinę uždangą: Rusijos disidentų vaidmuo perduodant laisvą žodį į Vakarų, 54-55.

siektina, nors ir sunkiai pasiekiami ir įgyvendinama realybė, o svarbiausia yra tai, kad šiame kelyje objektyvumo link neturi ir negali būti eliminuotas pamatinis demokratijos garantas – politinė ir kartu ekonominė *laisvė*.⁸ Vadinasi, ekonomiškai ar/ir ideologiškai priklausoma žiniasklaida, esant vienokiai ar kitokiai politinei sistemai, sunkiai išlieka objektyvi ir nešališka.

Begalinės tiesos paieškos pirmiausia remiasi konkrečių ir apčiuopiamų gyvenimo faktų įvardijimu. Iš vienos pusės žvelgiant, tai tinka tiek mokslinei, tiek žurnalistinei tiesai apibrėžti. Iš kitos pusės, vis dėlto mokslininko ir žurnalisto galimybės iš esmės skiriasi: mokslininkai triūšia tol, kol visus faktus pagrindžia ir aprašo, o po to juos logiškai siedami, nustato reiškinių raidos dėsningumus ir tai leidžia jiems padaryti analitiškai argumentuotas išvadas apie vieną ar kitą realybės reiškinį. Žurnalistas praktikas vadovaujasi profesinės veiklos taktikomis bei vadinamaisiais gyvenimo išminties principais. Be visa ko, žurnalistas iš esmės dar remiasi nuojauta, gyvenimiška patirtimi, o jo raiškos visumą vienaip ar kitaip nulemia susiklosčiusios aplinkybės. Kaip tvirtina Žyngintas Pečiulis, įvairiausi žurnalistinio darbo prieštaravimai – laiko trūkumas, konkurencija, žiūrovų spaudimas, autocenzūra, reikiamo pašnekovo nesutikimas duoti informacijos ir t. t. – neleidžia žurnalistinių TV pranešimų nekvestionuojamai laikyti moksline prasme objektyviu.⁹ Šia prasme žurnalistinė kūryba primena originalumu bei subjektyvumu trykštančias menininko raiškos formas. Tačiau vartotojas turi išlikti kritiškas. O dabar susidaro įspūdis, kad sovietiniu laikotarpiu auditorija nebuvo vienodai nekritiška, kurios siekė komunistų MIPP sistema. O gal net daugiau kritiška žiniasklaidos atžvilgiu nei dabar, XXI amžiaus Lietuvoje?

XX a. pirmoje pusėje ir Lietuvos žurnalistikos teoretikas ir praktikas J. Keliuotis žurnalistikos kurso įvade, kurį skaitė Vytauto Didžiojo universitete 1941–1942 metais, akcentavo, kad „žurnalistika bus dėstoma ne vien kaip mokslas, bet ir kaip menas, kaip *tam tikra technika*. Bet ir pati teorinė žurnalistikos kurso dalis turės daug praktiškų sugestijų. Juk teorija, išmintingai suprasta, yra ne kas kita, kaip sukondensuota praktika.“¹⁰ Įdo-

⁸ Denis McQuail, *McQuails Mass Communication Theory*, 172-175.

⁹ Žyngintas Pečiulis, *Televizija: istorija, teorija, technologija, žurnalistika*, 191-193; 259-260.

¹⁰ Juozas Keliuotis, *Žurnalistikos paskaitos*, 53.

mu pastebėti, kad jau praėjus daugiau kaip pusei amžiaus po J. Keliuočio išvalgų, akiratyje tebeturime apmąstymus keliantį, aktualų ir amžiną klausimą: kaip rengti žurnalistą, kuris, būdamas galios lauke, galėtų likti objektyviai kritiškas? Problema yra teisingai nustatyti santykį tarp teorinių ir praktinių disciplinų studijų procese. Čia verta atkreipti dėmesį, jog šiam klausimui skirtas visas mokslinio leidinio „Žurnalistikos tyrimai“ numeris (2009 m., Nr.2).

Žvelgiant į tyrėjų pastangas, yra aišku, kad žurnalistika, traktuojant iš istorinės perspektyvos, yra kintanti raiškos formomis. Antai pasauliniame medijų raidos kontekste pirma atsiranda spauda, po to – radijas ir televizija, galiausiai dabar susiduriame su elektroninių medijų įvairove. Tačiau dabar kaitą galime vadinti raiškų plėtra. Būtent tai nulemia žurnalisto profesijos kaitą, nes profesionalai juk privalo sugebėti perprasti naujai susiklosčiusias situacijas ir jose išgyventi. Raiškos formos gali ir iliuziškai „užburti“, įteigiant, jog ir žurnalistikos esmė keičiasi iš pagrindų. Iš tiesų žurnalisto veiklos esmė – informacijos ir žinių perdavimas – yra visuomet tas pats ir nenutrūkstantis poreikis, kaip ir pats žmogaus egzistencinis poreikis bendrauti ir būti su kitais. O kaip ir kam perduoti žinias, ir kodėl jas reikėtų, norėtųsi, koku būdu perduoti, iš dalies nulems ir tokie veiksniai kaip žurnalisto pasaulėžiūra, vyraujančios ideologijos, ekonominė situacija, vidinė žurnalisto nepriklausomybė bei laisvė. Veiksnių visuma kuria viešosios komunikacijos erdvę. Taip mąstant, nesunku pripažinti, kad sovietinės ir išsilaisvinimo (posovietinės) epochų viešojo žurnalistų komunikacija ir mokslas turėjo skirtis; sovietinės žurnalistikos paveldo, kaip dokumento, negalima vertinti nekritiškai.

Tarp realybės ir svajonių

Paprastai mokslininkų pečiai tvirtai suglaudžiami sutariant, kad tikra – tai, kas jungiasi ir siejama pagal racionalius sąveikos dėsnius. Kad ir kaip būtų paradoksalu, tačiau išskirtinai remiantis tik materialistine logika, kaip liudija žmonijos minties istorija, nutinka taip, jog ir žmogaus dvasia racionalizuojama ir paverčiama totalitarinių ideologijų instrumentu. Tokiu atveju iškyla pavojus laisvo žmogaus individualioms prigimtiniams teisėms ir tuo pačiu iracionalios asmens kūrybinėms galioms. Prievartos situacija iš principo atveria ir steigia dvi radikalias pozicijas:

asmuo tampa paklusniu ir lojaliu arba jis angažuojasi egzistencinei kovai. Kitaip tariant, prievartos ir galios akistatoje žmogus plaukia arba pasroviui, arba iriasi prieš srovę, nesvarbu – kokia galinga ji būtų. Šis ryžtingas pasirinkimas sukuria savotišką nežinios situaciją, kurios įveikimas atneša žūtį arba pergalę, galbūt dėl to ir besirenkančių toki kelią, kaip žinome, paprastai būna kur kas *mažiau*. Tačiau problema yra kur kas sudėtingesnė ir ne veltui M. Foucault nurodo, kad kelių vedančių iš prievartos ir galios jėgų apraizgyto lauko yra kur kas *daugiau*. O ką filosofas sako apie tuos, kurie renkasi neišvengiamo paklusnumo kelią? Taip atsiranda, perfrazuojant M. Foucaultą, tobulos „detalės“ istorija bei kultūra.¹¹ Tai būtų galima taip paaiškinti: kiekvienas paskiras visuomenės individas „savanoriškai“ užima numatytą poziciją ir atlieka tik tuos konkrečius veiksmus, kurie yra jam paskirti. Tačiau paskira „detalė“ niekuomet nepažįsta dalykų visumos kaip struktūros ir konteksto, kuriame ji veikia. Dar kitaip tariant, „detalė“ yra apsaugota nuo pirmapradžio visatos chaoso ir kūrybinio įkarščio ugnies.

Kalbant apie J. Keliuočio indėlį, verta pabrėžti du esminius dalykus, *pirma*, jis suformuoja ir realizuoja idėją, kad žurnalistikos studijos turi susidėti iš dviejų dimensijų: teorinės ir praktinės. Tas faktas liudijo, kad Lietuvos mokslininkai anąkart ėjo koja kojon su Vakarų Europos mokslo tradicija, nors nepriklausomoje Lietuvoje autoritarinio režimo metais žurnalistikai buvo taikomi specialūs priežiūros įstaigų reikalavimai. Antra, tai, kad Lietuvos Respublikos valdžia iš dalies darė įtakos MKP, nesutrukdė J. Keliuočiui pradėti diegti vakarietiškos žiniasklaidos standartus. Įdomiausia, kad įvykus sovietinei okupacijai, J. Keliuotis bandė ieškoti susitarimo su totalitarinio režimo veikėjais – gal būt tam, kad išgelbėtų save nuo sunaikinimo – tačiau jo „paslaugų“ režimas nepriėmė.

Norisi pastebėti: *galios struktūros* valdo asmenį išoriškai – formaliai tarsi jis būtų tik biologinis padaras. Vieną kartą šiuos mechanizmus suvokęs, asmuo vargiai išdrįsta svajoti ir savanoriškai atsisako kurti naujas ir kokybiškai kitokias ateities strategijas – tokias, kurios atvertų kelius, kaip peraugti ir transformuoti dabarties situaciją, įdiegiant naują dalyką. Dar daugiau: tikslumo ir konkretumo antspaudu paženklinta kiekviena

¹¹ Michel Foucault, *Disciplinuoti ir bausti : Kalėjimo gimimas*, 170-172.

„detalė“ puikiai „žino“, kad ji ir negali pasinerti į naujo paiešką, idant racionalusis mechanizmas nesustotų veikęs. Šią filosofo M. Foucaulto sukurtą koncepciją apie tobulos detalės kultūrą ir istoriją nesunkiai galėtume perkelti į lietuvišką sovietinį laikotarpį, jei šioje vietoje prisimintume faktus, kaip totalitarinė valdžia siekė daryti įtaką visuomenei, išradingai ir gausiai pasitelkusi masinės informacijos ir propagandos priemones.¹² Tada galios ir prievartos struktūros demonstravo savo galią visiems, tai yra, pradėdant nuo eilinio darbininko ir baigiant mokslo sferomis. Dabar knieti pažvelgti, kaip tai vyko komunikacijos mokslų kontekste, t.y., kaip buvo plėtojamos žurnalistikos studijos Lietuvos politinės ir ekonominės kaitos kontekstuose, ar Lietuva organiškai įsiliejo į pasaulinę komunikacijos mokslų tradiciją, ar kūrė savitą lietuviškąją tradiciją.

Savikontrolė ir disciplina – tai būsenos, kurios padėjo Lietuvoje išlikti asmeniui sovietinio laikotarpio metu. Nors viešosios erdvės talkininkams ir žurnalistikos luomo atstovams buvo (yra) gerai pažįstama cenzūra, tačiau, primenant sovietinį pokarį, dalis Lietuvos mokslininkų, viena vertus, bandė išlikti „svajotojais“, kitaip tariant, priešindamiesi galios mechanizmams, ieškojo išeičių. Tokie asmenys ir jų grupės patyrė komunistinės valdžios persekiojimą.¹³ Taigi svarstydami apie Lietuvos situacijas, gal ir nelabai suklysimė manydami, kad Vilniaus universiteto dėstytojai (tarp jų – ir žurnalistikos, kuri priklausė Istorijos-Filologijos fakultetui), kurdami naujas studijų programas, kartu bandė eiti ir sava-

¹² Spaudos, kaip prižiūrėtojo, poziciją J. Keliuotis aprašo *Žurnalistikos įvade*, kalbėdamas apie spaudos būklę sovietinėje Rusijoje. Šalis, anot autoriaus, praradusi spaudos laisvę netenka savitos būties. Tokios šalies spauda „kontroliuoja valdininkų sąžiningumą ir uolumą, ji prižiūri penkmečio planų vykdymą, ji skleidžia valstybės idėjas ir kovoja už valstybės politiką. Žurnalistai čia yra valdininkai, jų pareigos identifikuojamos su policininkų ir teisėjų pareigomis. Bet kadangi Sovietų Rusijoje valstybė laikoma komunistų partijos įrankiu, tai kartu ir spauda yra tos pačios partijos įrankis komunistinei propagandai skleisti.“ Keliuotis, Juozas. *Žurnalistikos paskaitos*, 115-116.

¹³ Citata: „Aukštesniųjų partinių organų vadovaujamas partinis biuras sustiprino kovą prieš nemarksistines, revizionistines tendencijas Lietuvių literatūros katedros darbe, davė atkirtį nesveikam dogmatizmui kalbos moksle organizuodamas profsąjungos gamybinį susirinkimą Lietuvių kalbos katedros darbui apsvarstyti“ (1959 06 05). Istorijos-Filologijos fakulteto partinės organizacijos ataskaitinio rinkiminio susirinkimo nutarimas ir partinio biuro ataskaita. Lietuvos ypatingasis archyvas/Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas, f 7017, byla 93.

rankiško komunikacijos mokslo gaivinimo bei plėtojimo linkme, tačiau būdavo išaiškinami kaip režimo „kenkėjai“. Pavyzdžiui, 1958 m. buvo užsipultas Istorijos-Filologijos fakulteto profesorius Juozas Balčikonis – esą kaip „dezorientuojantis studentus“.¹⁴ Kokių nuotaikų kėlė tokie persekiojimai, galime sužinoti: „Mes, pirmųjų pokario laidų Universiteto žurnalistai, nebūtumėm net drįsę susapnuoti, kad gimtajai kalbai ir jos puoselėtojams galima kibti į atlapus. O kokį poveikį mums darydavo gyva, vaikščiojanti lietuvių kalbos legenda Juozas Balčikonis? Jam, atkakliam lietuvių kalbos gynėjui nuo rusiškų sausvėjų įtakos ir užkrato, užgaulius žodžius drįsdavo į akis ir už akių, ir per spaudą drėbti tik okupantų dvasios liokajai.“¹⁵

Tačiau prieš plėtojant šį diskursą, dera pabrėžti, jog Lietuvoje profesionalios žurnalistikos studijos Vilniaus universitete pirmiausiai formuojasi filologijos mokslų lopšyje, vėliau žurnalistika auginama ir prižiūrima istorikų rankomis.¹⁶ Visa tai greičiausiai leidžia tvirtinti ir kitą dalyką – tai, jog žurnalistikos studijos patiria ideologinę priespaudą, nes žurnalistika, kitaip tariant, yra eliminuojama iš J. Keliuočio sukurtos perspektyvos:

Spauda, apimdama visas gyvenimo sritis, visoms joms turi ir gilios įtakos. Ji energiška, kartais net herojiškai kovoja dėl teisingumo, laisvės ir grožio idealų. (...) Ji kelia socialinių, politinių, ir ekonominių reformų reikalą ir dėl jų nenuilstamai kovoja, į kovą įtraukdama plačiąsias žmonių mases. (...) Ji turi parengti joms dirvą, palenkti visuomenės opinią ir jas palaikyti, joms bręstant ir pasireiškiant. Ji iškelia valdininkų saugliavimus ir nuolatos grumiasi su galingųjų noru panaudoti valdžią savo egoistiniams tikslams. Ji viešai kontroliuoja vyriausybės ir bendrai visus viešųjų įstaigų darbus, juos užgiria ar atiduoda visuomenės teismui. Ji ne kartą iš anksto užkertą kelią blogos valios pasiryžimams, nes žinoma, kad ji tai iškels ir pasmerks. Tokiu būdu spauda yra teisingumo, laisvės ir pažangos nešėja.¹⁷

¹⁴ Istorijos-filologijos fakulteto atviro partinės organizacijos susirinkimo protokolas, 1958 01 23 Nr. 1. Ten pat, f. 7017, byla 78, p.5.

¹⁵ Vilkys, Aloyzas. Kalbos neišmokusių žmonių „kalbos problemos“. Gimtoji kalba, 1999, Nr. 1 (379), p.17

¹⁶ Vaišnys, Andrius. University journalism study programme in the context of higher education and science reform, p. 86.

¹⁷ Juozas Keliuotis, *Žurnalistikos paskaitos*, 87.

J. Keliuočio suformuluotoje žurnalistikos koncepcijoje tarpsta demokratinės ir laisvos visuomenės idėja. Visuomenės, kurią kuria ir palaiko kiekvienas sąmoningas jos žmogus, o spauda arba masinės komunikacijos priemonės yra tos visuomenės viešosios erdvės arena. Šioje perspektyvoje spauda yra įgali brandinti ir auginti žmogų, padedant jam atrasti savo, kaip visuomenės nario tapatumą ir todėl spauda tampa kūrybinio progreso dalimi. Paradoksalu, bet ši keliuotiškoji samprata masinės komunikacijos priemonių ir teorijų tyrinėtojams bei praktikams gali išlikti kaip orientyras ir dabar, elektroninių medijų proveržio amžiuje.

Tenka pripažinti, kad sovietiniu metu žurnalistikos, kaip studijų objekto, neištiko toks likimas kaip filosofijos, teologijos ar sociologijos, politologijos mokslų – tai yra, šios studijų sritys daugeliu atžvilgiu buvo visiškai suspenduotos Lietuvoje. Tuo tarpu sovietmečiu žurnalistikos studijos kūrė savitą tradiciją, kuri nėra įamžinta gausiais teorijų tomiais, tačiau amžininkai mena, kad sąlyginai kritiškas žodis vis dėlto tarpo auditorijose.¹⁸ Nepaisant ilgos politinės atskirties nuo Vakarų Europos mokslo tradicijos, Lietuvoje XX amžiaus pabaigoje formuojamas savarankiškas tarpdisciplininis komunikacijos mokslų laukas. Sąjūdžio laikais vėl atgyja dar J. Keliuočio brandinta, bet dėl žinomų priežasčių fatališkai *suspenduota* žurnalistikos savimonė – sėti įvairių kritinių nuomonių, požiūrių bei įsitikinimų pliuralizmą į moralią demokratijos bei taikaus susitarimo dermę ir sanklodą.¹⁹ XX amžiaus pabaigoje Lietuvoje pradeda ryškėti ir tvirtintis jau nebe ideologinis ir propagandinis žurnalistikos orientyras, bet imama suvokti, kad pagrindinis žurnalistikos tyrimų objektas yra įvairiai susipynę visuomeniniai santykiai bei socialiniai procesai.²⁰ Buvusi vienkryptė ir išskirtinai siuntėjo ideologijai tarnavusi žiniasklaida palaipsniui transformuojasi, ji dabar iškelia bei pastebi ir piliečių, ir tautos interesus, galiausiai išgyvenamas laisvės džiaugsmas ir prisiimama atsakomybės našta. Į tai žvelgiant iš pasaulinių komunikacijos mokslinių pozicijų galime pastebėti, kad tai, ką žiniasklaidos mokslininkai imasi atvirai aktualizuoti Sąjūdžio epochoje, tai Vakarų masinės komunikacijos tyrinėtojais

¹⁸ Audronė Malūkienė, „Bronius Raguotis: Buvau labiau moralistas“, 7.

¹⁹ Juozas Keliuotis, *Žurnalistikos paskaitos*, 149, 165-169.

²⁰ Cfr. A. Vaišnys, *Profesionalioji žurnalistika*, 1992, 11; 30.

analizavo nuo XX amžiaus pradžios ištisus dešimtmečius. Vakarų pasaulio masinės komunikacijos mokslo tradicija palaiapsniui tampa prieinama ir Lietuvos tyrėjams. Taigi idealistinį žurnalisto, ateities kūrėjo, kaip savotiško visuomenės gelbėtojo nuo tariamos netiesos vaidmenį ima keisti žurnalisto ieškotojo ir tyrėjo vaidmuo. Akivaizdu, nelengvai ši kaita vyksta pastaruosius 20 metų – nuo VU Komunikacijos fakulteto įkūrimo. Tačiau iš tam tikro „suspendavimo“, atskirumo moksliniai žurnalistikos tyrimai Vilniaus universitete ima vaduotis būtent šioje epochoje ir tik dabar artėja prie J. Keliuočio kurtos žiniasklaidos filosofijos.

Išvados

Lietuvoje iki 1942 metų pabaigos žurnalistikos studijos buvo orientuotos į sociologijos ir filosofijos mokslo perspektyvą; tai organiškai sutapo su pasauline medijų mokslo koncepcija. Po Antrojo pasaulinio karo, kai okupacinė totalitarinė valdžia masinės komunikacijos priemones paverčia galios instrumentu – masinės informacijos ir propagandos priemonių sistema ir mokslo institucijos praranda autonomiją, prigimtinės žiniasklaidos laisvės sampratos sunaikinti nepavyksta – tam pasitarnauja alternatyvūs informacijos šaltiniai (rezistencinė pogrindinė spauda, Vakarų Europos radijo stočių pranešimai), taip pat asmenybinė mokslininkų veikla Universitete. Tačiau galios struktūrų veikimas suponuoja dviprasmišką sąžinės kovos situaciją, todėl „suspenduojama“ savimonė ir atvirų, objektyvių mokslinių tyrimų publikavimas. Tai sukūrė prielaidas Universitete išsaugoti spaudos laisvės idealo supratimą, kuris geriausiai atsiskleidžia Sąjūdžio metais, bet atidėti žurnalistikos, kaip pasaulinių komunikacijos teorijų dėmens, nagrinėjimą.

Atsakant į straipsnio pradžioje iškeltą klausimą, kada pasaulinis komunikacijos mokslas įžengia į Lietuvos žurnalistikos erdvę, būtų pakenkama pabrėžti – dabar, XXI amžiuje, kai žurnalistika čia imta suvokti kaip neatsiejama komunikacijos mokslų dalis. Tačiau su viena išlyga: pirmiausia turime pasakyti – tada, kai J. Keliuotis apibūdino žurnalistikos misiją ir funkcijas.

Literatūra

1. JASELIŪNAS, Egidijus (2009). Pralaužiant geležinę uždangą: Rusijos disidentų vaidmuo perduodant laisvą žodį į Vakarus. *Informacijos mokslai*, t. 51, p. 54-69. ISSN 1392-0561.
2. FOUCAULT, Michel (1998). *Disciplinuoti ir bausti : Kalėjimo gimimas*. Vilnius: Baltos lankos, 366 p. ISBN 9986-813-60-3.
3. KELIUOTIS, Juozas (2000). *Žurnalistikos paskaitos*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 209 p. ISBN 9986-501-55-X.
4. MCQUAIL, Deni (2000). *McQuail's Mass Communication Theory : 4th edition*. London – New Delhi: Sage Publications, 542 p. ISBN 0-7619-6547-5.
5. PEČIULIS, Žygintas (1997). *Televizija: istorija, teorija, technologija, žurnalistika*. Vilnius: LRT Leidybos centras, 270 p. ISBN 9986-9122-0-2.
6. PETERS, John Durham (2004). *Kalbėjimas vėjams : Komunikacijos idėjos istorija*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 355 p. ISBN 9986-39-316-7.
7. MALŪKIENĖ, Audronė (2009). Bronius Raguotis: „Buvau labiau moralistas“. *Žiniamalė. VU mokomojo laikraščio priedas – žurnalinis projektas*, nr. 1, p. 6-7.
8. VAIŠNYS, Andrius (2009). University journalism study programme in the context of higher education and science reform. *Journalism Research*, t. 2, p. 81-97. ISSN 2029-1132.
9. VAIŠNYS, Andrius (1992). *Profesionalioji žurnalistika. Įvadas*. Vilnius: Europos centras, 60 p.
10. WOLF, Mauro (2009). *Teorie delle comunicazioni di massa*. Milano: Strumenti Bompiani, 288 p. ISBN 978-88-452-4841-2.

Towards Juozas Keliuotis's Prospects or the Intersection of Power Structures Within Journalism Research

Andrius Gudauskas

Summary

The author of the article points out three development stages and features of the journalism science in Lithuania: 1) Philosophy of the school of journalism developed by Juozas Keliuotis (before World War II); 2) the adaptation of the

audiences of the occupation period; 3) the epoch of freedom (from 1988) and the emancipation from “suspension”.

Before 1942 journalism studies in Lithuania were oriented to the prospects of the science of sociology and philosophy, what organically coincided with the global concept of media science. After World War II, when the occupational totalitarian communist authorities began using means of mass communication as an instrument of power, i.e. the system of mass information and propaganda, and science institutions lost their autonomy, the concept of natural mass media freedom managed to survive due to alternative information sources (resistance underground press, radio broadcasts from the Western Europe) as well as scientists' individual efforts in the University. However, the operation of power structures presupposes an ambiguous situation of the fight of conscience; therefore, self-awareness and objective publication of scientific research were suspended. This developed preconditions for the preservation of the ideal of press freedom in the University, which was later perfectly revealed in the period of *Sąjūdis* (1988–1990) and postponement of the analysis of journalism as a component of global communication theories.

In order to answer the question put at the beginning of the article, i.e. the establishment of the moment when the science of communication entered the field of Lithuanian journalism, it would be enough to claim that this moment has just emerged. It is now, i.e. the beginning of the 21st century, that the journalism is perceived as an integral part of communication science. However, the above is possible only with one reservation: we have to emphasise that this moment came only when a theoretic of professional journalism Juozas Keliuotis defined the mission and functions of journalism.